

**І.С. Печенюк
Н.Ф. Черкас**

ВОЄННО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВІЙСЬКОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ МОНГОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

*«Найбільше щастя – перемагати своїх ворогів»
Чингісхан*

У статті на підставі численної літератури аналізуються воєнно-правові засади військової організації Монгольської держави. Разом з тим, з'ясовано роль, значення та особистий внесок Чингісхана у розбудову військової системи і, власне, принципів будівництва та комплектування збройних сил монголів, законів ведення війни та правил поведінки з переможеними.

Ключові слова: *військові, військова організація, військово-право, військова система, воєнно-правові засади, закони, збройні сили, імперія монголів, Монгольська держава, Чингісхан.*

У цьому році виповняється 790 років битви на Калці, в якій монгольські війська вщент розгромили спільне русько-половецьке військо. Історики до цих пір сперечаються, як таке могло статися, які ж фактори забезпечили монголам не лише цю, але й сотні інших перемог, підкоривши чотири п'ятих відомого світу й увергнути Русь на три сторіччя рабства. Ретельно проаналізувавши військові успіхи монголів, пересвідчилися, що перемоги Чингіза, створення й існування унікальної військової організації [14; 20] створеної ним Монгольської феодальної імперії було неможливим без жорсткої репресивної дисципліни, суворих законів військового права.

Не можна сказати, що військово-право монголів було поза увагою дослідників. Певним чином положення монгольського законодавства, зокрема військового, знаходили і знаходять своє відображення в більшості праць і публікацій, присвячених військовій історії монголів [2; 4; 6; 11; 19]. Проте лише небагато з них присвячені саме законам, що діяли в монгольській державі [5; 12; 13; 17; 18]. Згадують про них у контексті монгольського державного будівництва [1; 4; 6; 14; 20; 21]. Але робіт, присвячених власне військово-праву монголів, практично немає. На відміну від римського, давньоруського та ін. їхнього права не вивчають у вищих не лише юридичних, але й військових закладах, адже на цьому праві була заснована наймогутніша й найуспішніша військова організація світової історії. До неї «не дотягуються» навіть досягнення македонців (Олександр) і французів (Наполеон). Саме цій проблематиці і присвячена дана стаття.

Автори статті поставили за мету нагадати, на яких засадах базувалася військова система монголів, як необхідно будувати збройні сили, що необхідно для того, щоб вони стали непереможними. Питання це особливо актуальне в зв'язку зі стратегічними провалами вітчизняного військового будівництва

1990-х – початку 2000-х років, так званим «будівництвом національних Збройних Сил».

До Чингісхана¹ монголи були нецивілізованими варварськими племенами, в яких не було ні писемності, ні зведення законів у письмовому вигляді. Проте «...цей, що не умів ні читати, ні писати деспот сповідав культ писаного закону» [27, 10]. Такий приклад, що подається самим ханом, мав би зробити благотворний вплив на вподобання всієї монгольської адміністрації і магістрату, що у свою чергу, виховувало народ у дусі чіткої законності. Після підкорення собі керайтських і нейманських тюрків Чингісхан став не лише правителем монгольського племені, але й частиною тюркського народу, що має культуру та писемність [1; 21].

Для того, щоб управляти своєю державою, Чингізу потрібні були закони. «Держава – ґрунтується за допомогою зброї, але управляється за допомогою – пера і законів», – Чингіз добре розумів це положення «Кутадгу биліг» [15; 33, 202]. Він виправив це положення. Приєднавши нейманську державу до своєї території, Чингісхан призначив узбецького тюрка Тата Тонга (Тунго за Доссоном), колишнього особистого секретаря Нейманської держави, своїм міністром юстиції і наказав йому виконувати ті ж обов'язки, що і раніше. Сам до кінця життя не знаючи жодної мови, окрім монгольської, він вжив заходів для того, щоб наступники не залежали від іноземних чиновників, і з цією метою поклопотався дати освіту своїм синам і взагалі юному поколінню монгольської знаті [12, 117]. Він змусив Тата Тонга навчати своїх синів уйгурської мови, писемності і законам. Наслідуючи Чингісхана, інші бей також стали навчати своїх синів тюркській мові [30, 331]. У такий спосіб почався процес отюречення серед правлячої верхівки Монгольської держави.

Завдяки запровадженій писемності стало можливим закріпити і кодифікувати монгольське звичайне і військово-право, народні звичаї і переконання, насамперед під сильним впливом на це кодифікування поглядів самого Чингісхана. Це законодавство вилилося у форму «Великого Джасака», який ділився на два великих відділи: 1) «Білік» – збірка висловів самого Чингісхана, який містив у собі думки, повчання і рішення законодавця як загального теоретичного характеру, так і вислови з приводу різних конкретних випадків; 2) власне «Джасак» – зведення позитивних законів, військових і цивільних, часто зі встановленням

1. Чингісхан (Темуджін, Темучин) – засновник єдиної Монгольської феодальної держави, полководець, син Сусуя – простого десятника війська керайтського Ван-хана. До 1204 р. розгромив основних суперників у боротьбі за владу. У 1206 р. на курултай старійшинами степових родів був проголошений Верховним (Великим) ханом над всіма племенами з титулом «Чингіс» (від тюрк. «тенгіз» – океан, море). З того часу він почав називатися Чингісханом, а його народ – монголами, ім'ям давнього воївоначного племені – моголів [9, 978; 24, 44–45].

відповідної кари і покарань за невиконання.

У 1206 р. на курултаї «Великий Джасак» був обнародований і висічений на бронзовій поверхні [12; 2]. Це був «Катабаху накшен фе чи сахаїф ал-фулад ва джаала шаріатан кавміхи» – відома яса² Чингісхана. Яса складалася в основному з тюркських правових норм і викладена тюркським ученим письмово [22]. Багато в чому Чингісхан доповнив цю ясу своїми особистими поглядами.

Оскільки більшість статей, що дійшли до нашого часу, яси тюркського походження, прийнято вважати її однією з основних правових норм і давніх тюрків [19, 149]. У повному виді яса Чингіза не збереглася. Проте різні її статті існують у різноманітних джерелах («ал-Хітат» ал-Макрізі, «Саяхат-наме» Ібн Батуті, «Джіхан кюшай» Джувейні, путні замітки Плато Карпіні, Марко Поло і Рубрука та ін.). Арабський учений ал-Макрізі, російські учені Темковський і Березін [4, 22; 25, 25–31] зібрали статті яси з різноманітних джерел.

Яса у вигляді свитків зберігалася в скарбницях для документів у монгольських правителів. Під час важливих подій, наприклад, сходження на престол, заснування орди або скликань курултаю та ін., ці свитки діставали для вирішення державних завдань [2, 103].

Сам Чингісхан надавав своїй ясі велике значення. Він вимагав, щоб заснована ним імперія існувала за законами. «Після цього і до п'ятисот років, до тисячі, до десяти тисяч років, якщо нащадки, які народяться і займають моє місце, збережуть і не змінять такий юсун і ясан Чингіс-хана, який від народу до всього придатний, то від неба прийде їм допомога благодатна, безперервно вони будуть у веселості і бенкетуванні», – ці слова Чингісхана є в преамбулі до «Біліку» [23, 279; 27, 137].

Перед смертю Чингісхан розпорядився і заповів своїм синам не міняти ясу. Під час правління його внука Бату-хана, засновника Золотої Орди, порушення яси каралося стратою [4, 22]. «Яса була для нащадків Чингісхана непорушним законом, від розпоряджень якого вони ні в чому не відступали» [3, 79].

Більшість статей яси Чингісхана безпосередньо відносяться до військової справи, підтримання міцної військової дисципліни в його війську, збереженню непохитної військової організації. Це стосується статей, що відносяться не лише до суспільного життя і державного управління, але й кримінальних статей.

Стаття 1 «Біліка» свідчила: «Від добротності, строгості – міцність держави» [27, 137]. Важливим, у т. ч. й у військово-будівництві, було те, що Чингісхан вимагав поваги до всіх релігій, не віддаючи переваги жодній з них. Подібну політику він вважав за богоугодну. Він заборонив віддавати перевагу

якому-небудь одному напрямку в релігії, голосно вимовляти слова. При зверненні до правителя він заборонив використовувати почесні назви і титули. При зверненні до будь-якої людини потрібно було називати лише її ім'я.

Перша стаття «Джасака» свідчила: «Повелюємо всім вірувати в Єдиного Бога, Творця неба і землі, єдиного творця багатства і бідності, життя і смерті за Його волею, що володіє всемогутністю в усіх справах». Проте цю статтю не включили до загального зведення, ймовірно з тієї причини, що імператор не бажав вносити в середовище своїх підданих релігійного розбрату. Люди його імперії були шаманістами, буддистами, мусульманами і християнами (несторіанами). Чингісхан хотів, щоб його вірнопіддані були релігійними, незалежно від релігії яку вони сповідують [32, 75].

У статті 2 «Біліка» зазначено: «Якщо у дітей безлічі государів, які з'являться після цього (його), вельможі, богатири і беки, що знаходяться у них, не будуть міцно дотримуватись ясак, то справа держави потрясється і перерветься» [27, 137]. У роботі Ф. Гренарда «Чингіс-Хан» знаходимо продовження яси-«заповіту» Чингісхана: «... Тоді шукатимуть Чингіза, (але) не знайдуть» [17, 155].

Кожний монгольський воєначальник від вищого командного складу до сотника був зобов'язаний по команді з'явитися на курултаї або безпосередньо до Чингісхана. Він вимагав, щоб на чолі військових частин і підрозділів стояли люди компетентні, такі, що володіють обстановкою і всією інформацією про плани командування, що мають навички управління колективами. Він вважав, що командувати військами можуть лише ті темники, тисяцькі, сотники і десятники, які слухали обговорення Чингісхана і вищих воєначальників на курултаї. На «військових радах» обговорювали весь перелік питань, пов'язаних з військовим будівництвом і військовими кампаніями. Разом з тим, в армії Чингісхана проводилась постійна «військово-наукова» підготовка командного складу, бо саме їй він надавав важливого значення. Так, у статті 3-й «Біліка» зазначено: «Беки (начальники) тьми, тисячі і сотні, що приходять слухати наші думки на початку і в кінці року і, повертаються назад, можуть керувати військом; стан же тих, які сидять у своїй юрті і не чують думки, схожий на камінь, що потрапив у велику воду, або на стрілу, пущену в очеретяне місце: вони зникають. – Таким людям не личить командувати» [27, 107; 32, 214].

У статті 22 зазначено: «Посадові особи начальники, що порушують обов'язки служби або не з'являються на вимогу хана, підлягають смерті» [27, 71]. Стаття 30 «Біліка» говорить: «... Насолода і блаженство людини полягає в тому, щоб подавити обурення і перемогти ворога, вирвати його з кореня, взяти те, що він має (найдорожче), змусити волати служителів їх, змусити

2. Справжнє значення слова «яса» – закон. Давньотюркською мовою воно означало «звичаї, вдачі». Нині – це кодекс, зведення законів [5].

тексти сльози по обличчю і носу їх, сидіти на їх жирних мерилах, що присмно йдуть, милуватися рожевими щічками їх дружин і цілувати їх, і солодкі яскраво-червоні губи – смоктати» [27, 141].

Багато положень «Джасака» і «Біліка» стосувалися безпосередньо бойової і мобілізаційної готовності монгольського війська, підготовки до походу.

Так, стаття 15-а «Джасака» визначала, що «кожен чоловік, за рідкісними виключеннями, зобов'язаний службою в армії» (військова повинність була загальною). У статті 17-й зазначено: «Всякий, хто не бере участь особисто у війні, зобов'язаний протягом певного часу попрацювати на користь держави без винагороди». Ця стаття встановлювала «трудова повинність» для всіх, хто особисто не служив у військах у воєнний час, тобто вона проголошувала принцип, який у Європі був практично і юридично здійснений на багато пізніше.

Чингісхан наказував своїм помічникам перед війною особисто перевірити готовність воїнів і їх озброєння, забезпечити їх всім необхідним до самих дрібниць. Якщо у воїна щось було не в порядку, його карали. Так, стаття 7-а говорила: «На час початку походу кожен воїн повинен отримати зброю з рук начальника, якому він підпорядкований. Він зобов'язаний зберігати її в справності і перед битвою пред'являти на огляд своєму начальникові». Ймовірно, мова тут йшла про зброю важку та захисну, оскільки решта зброї у монгольського воїна була власною. Важка зброя в мирний час зберігалася в казенних арсеналах. У статті 18-й йшлося: «Всі воєводи зобов'язані особисто проводити огляд війська й озброєння до виступу в похід, надавати їм все, з чим воїн здійснює похід, і оглядати все до голки і нитки. Якщо у воїна не знайшлося якої-небудь потрібної речі, начальник повинен покарати його. Озброєння (легке) і обмундирування воїн повинен робити за власний рахунок [27, 214].

Відповідальність начальників усіх рівнів за бойову і мобілізаційну готовність була особистою: «Численики (тобто завідувачі числами 10, 100, 1000 та ін. – командний склад): тисячники і сотники повинні кожен так тримати в порядку своє військо і в готовності, щоб у будь-яку пору, як прийде указ чи наказ, сідати на коней, не чекаючи, навіть вночі» (ст. 24). Про це писав і Рашид ад-Дін в «Джаміу ат-таваріх», що всі темники, тисяцькі і сотники повинні завжди тримати своїх воїнів у повній бойовій готовності. При отриманні наказу про вихід у військовий похід, незалежно від доби, всі воїни повинні були негайно осідлати коней [6, 102–105].

На весь час, поки чоловіки були задіяні на війні, їх щоденні обов'язки виконували жінки. У статті 53-й «Джасака» зазначено: «Чоловікам дозволяється займатися тільки війною і полюванням». Стаття 19 проголошує: «Він наказав, щоб жінки, супутні військам, виконували роботу й обов'язки чоловіків

у той час, як останні відлучалися на битву». Монгольські воїни, відправляючись у тривалий похід, були спокійні за свій «тил», – стаття 14-а «Біліка» зазначає: «... Дружина повинна, коли чоловік займається полюванням або війною, тримати будинок у благоліпному порядку...» [27, 138].

Досить цікавим був підхід Чингісхана до призначення командирів і начальників, до їх відбору. Як головнокомандувач Чингісхан особисто призначав на посади своїх воєначальників і винайшов для них звання – тисяцький, сотник, десятник [9, 570]. Стаття 22-а говорить: «Він поставив емірів (беків) над військами і заснував тисячі, емірів сотні і емірів десятка». Чингісхан говорив: «Всякий, хто може вести вірно дім свій, може вести і володіння; всякий, хто може влаштувати десять чоловік згідно умови, пристойно дати тому тисячу і тьму, і він може влаштувати добре», що й було затверджене у статті 4-й. Це положення відкривало молодшим начальникам перспективи на підвищення по службі, було стимулом щодо прояву старанності до служби. Керівник, що не справився з керівництвом 10 чол., разом зі своєю сім'єю визнався винним. Замість нього обирали нового керівника з його 10 підлеглих. Таких заходів, про що засвідчить стаття 10-а («Всякого бека, який не може влаштувати свій десяток, того ми робимо винним з дружиною і дітьми і вибираємо в беки кого-небудь з його ж десятка. Так само поступаємо з сотником, тисячником і темником беком»), вживали по відношенню до всіх командирів і начальників, які не справилися зі своїми обов'язками.

Чингісхан заборонив генералам (командувачам) звертатися до інших людей, окрім повелителя. Якщо хто-небудь з генералів звертався до інших, окрім повелителя, його страчували. Того, хто змінював обов'язки, покладені на нього, на іншого без дозволу, також засуджувався до страти. Про це повідомляється в статті 24-й, що викладена 3-му томі «Ал-хітат» арабського ученого ал-Макрізі [19, 151–152]. Разом з тим, Чингісхан вимагав, щоб ті, що знаходяться поряд з вищим начальником, не сміють заговорювати, поки його не попросить про це старший. І лише коли старший поставить питання, той повинен відповісти. У статті 10-й закріплено: «Старші беки, які начальникуватимуть, і всі воїни повинні, подібно до того, як займаючись полюванням, відрізняти імена свої, означати ім'я та славу свою, коли займаються війною, повинні завжди благати старанно Бога і з покірним серцем просити прикрасити ім'я своє з восьми сторін, щоб давній Господь, перебуваючи в одному місці з силою, тримав би чотири сторони» [19, 155]. Заохочувалися честюлюбство і релігія, як два двигуни військових звітяг. Стаття 11-а проголошувала: «Серед народу має бути подібним до теляти, маленьким і мовчазним, а під час війни – подібним до голодного сокола, який

прибуває на полювання: повинен братися за справу з криком» [6, 107] і накидатися на свою здобич.

Предводитель воїнів мав бути людиною, що випробувала і голод, і жару. Він не повинен дозволяти страждати своїм воїнам і їх тваринам від голоду і спраги [28, 81]. Воєначальник повинен навчити хлопчиків стріляти з лука, їздити верхи на коні. Як тільки вони засвоять ці правила, він повинен виховати в них хоробрість [11, 111]. Стаття 18-а визначала: «Подібно до того, як купці наші, що привозять парчевий одяг і добротні речі, в надії баришу стають досвідченими в тих товарах і матеріях, і беки армійські так само повинні навчати хлопчиків пусканню стріл і їзді на конях, управлятися їх у цих справах і робити їх такими ж сміливими і хоробрими, як досвідчені купці в мистецтвах, якими володіють». У цій статті чітко простежується значення досвіду у військовій справі і те, що військове навчання потрібно починати з молодих років, а також зробити висновок, що на стройових начальників у мирний час покладался обов'язок «допризовної підготовки» молоді.

У монгольському війську, крім того, підтримувала строгу субординацію і 8-а стаття «Біліка», що свідчила: «Всякий, що йде до старшого, не повинен говорити ні слова, поки той (старший) не запитає: тоді згідно питанню хай відповідно відповість...» [27, 138]. Того, хто переступив поріг будинку свого командира, страчували [4, 165]. Яса Чингісхана забороняла говорити брехню, а також крадіжку, прелюбодіяння й інші незаконні стосунки. Згідно яси, ніхто нікого не повинен ображати і принижувати. Ображена людина повинна забути заподіяні йому образи.

Для того, щоб покарати командирів, які провинилися, навіть якщо вони мали звання генерала, Чингісхан направляв свого уповноваженого³, якому винний, стаючи на коліна⁴, мав підкорятися і не перешкоджати виконання ним наказу повелителя, навіть виконання ним страти. «Воїн, що нехтує своїми обов'язками, або мисливець, що упустив здобич під час облавного полювання, карався ударами палиць, а іноді і стратою». Проте як повідомляє Мірхавенд в «Raudat as-Safa», що «... той, що заслужив покарання смертю, заплативши викуп, може врятувати собі життя» [4, 27–31].

Яса Чингісхана містять правила того, як воєначальникам і воїнам потрібно поводитися при облозі міст, укріплених пунктів противника: «Державам, що здалися із власної волі, містам і населенню цих міст не можна заподіювати збитків» [29]. Яса приписує... «любити ближнього, як самого себе, не заподіювати образ і забувати їх абсолютно, щадити країни і міста, що підкоряються добровільно, звільняти від всякого податку і поважати храми, присвячені Богові, а рівно і служителів його»;

3. Цей уповноважений міг бути найскромнішим службовцем Чингісхана.

4. Прояв пошани у вигляді поклону або колінопреклоніння.

«карати на смерть, хто ступив ногою на поріг ставки воєводи»; «Забороняється укладати мир з монархом, князем або народом, поки вони не виявили повної покори»; «Шпигуни, лжесвідки, всі люди, схильні до ганебних пороків, і чаклуни засуджуються до смерті» [27, 144-145]. Нашестя монголо-татарського війська на Русь повністю підтверджує те, що ця яса ними виконувалася завжди і беззаперечно [6, 165].

Стаття 8-а «Джасака» повідомляє: «Забороняється під страхом смерті починати грабіж ворога, поки не буде на те дозволу вищого командування, але по надходженню такого солдат має бути поставлений в однакові умови і йому має бути дозволено узяти, скільки він може донести за умови сплати збірнику частки, що належить імператорові» [32, 278]. У статті 15-й зазначено: «У смуті мають поступати так, як поступав Даргай-Уха. Він їхав у смутну пору від племені хатакін, з ним було два нукера (супутники, свита). Здалека побачили двох вершників. Нукери сказали: «Нас три людини, а їх дві: ударимо на них». Він сказав: «Як ми їх побачили, так точно і вони нас угледіли: не слід нападати». Ударивши коня батою, він поскакав. Після сталося точно й істинно, що один з тих двох був Тімук-Уха з племені татар; близько п'ятисот осіб своїх людей він посадив у засідку, а сам показався, щоб, коли ті три вершники напали б на нього, тікати, заманити їх туди і за допомогою нукерів своїх схопити їх. Оскільки він (Даргай) зрозумів те значення, то побіг і з'єднався з двадцятьма іншими нукерами, яких мав в околиці, і все бачив. Істинне в цьому є те, що в справах необхідна обачність». У веденні війни полководцеві і взагалі воїнові необхідно хоробрість і рішучість поєднувати з обережністю. Стаття 9-а «Джасака» зазначає: «Якщо хто-небудь у битві, нападаючи або відступаючи упустить свій в'юк, лук або що-небудь із багажу, той, що знаходиться позаду нього, повинен зійти з коня і повернути власникові те, що впало; якщо він не зійде з коня і не поверне те, що впало, то вдається до смерті».

У статті 6-й «Джасака» йдеться: «Правила розподілу військ на десятки, сотні, тисячі і тьми має бути збережено. Цей порядок дозволяє зібрати армію в короткий час і формувати командні одиниці». Сенс цієї статті, ймовірно, полягає в тому, що з розпуском армії по домівках частини військ не «розформовуються», а існують до нової війни в «потенційному» стані. Разом з тим, на воїна, що повернувся з війни, накладалися певні обов'язки по відношенню до правителя. У статті 20-й «Біліка» зазначено: «Він зобов'язав війська після повернення їх з походу (з битви) деякими податками на службу султанові (ханові), які вони повинні виконати». Щорічно на початку року воїни мали представляти своїх дочок, щоб він міг вибрати собі і своїм синам дружин.

Як і в усіх кочівників, у монголів відношення до

5. Ймовірно, йдеться про видачу десятої частини військової здобичі в ханську скарбницю кожним воїном.

кона було особливим. Стаття 9-а говорить: «Всякий кінь, що біжить добре в жирному тілі, якщо він побіжить також у півтілі і худим: такого коня можна назвати добрим». У 1-му томі «*Misir tab'i, Matbai Naugie 1322*» Ібн Батута повідомляв: «Людина в державі Чингіза, яка вкрала коня, мала повернути її господареві і додатково як покарання дати господареві ще 9 коней. Якщо він не в змозі заплатити кіньми, то замість цього повинен віддати своїх дітей. Якщо немає дітей, то його страчують». У статті 20-й «Джасака» знаходимо підтвердження цьому: «Той, у кого знайдеться вкрадений кінь, зобов'язаний повернути його господареві з надбавкою десяти таких же коней: якщо він не в змозі сплатити цього штрафу, то замість коней брати у нього дітей, а коли не було дітей, то самого зарізати, як барана» [27, 143].

Значну роль в армії монголів, що складалася з воїнів різних національностей і віросповідань, відіграло положення статті 11-ї «Джасака»: «Він ухвалив поважати всі сповідання, не віддаючи переваги жодній» [27, 142].

За невиконання цього та інших законів наступала сувора відповідальність. Так, стаття 23-а «Біліка» встановлювала конкретну відповідальність за його порушення: «Якщо з нашого роду хто-небудь попустить затверженому ясаку один раз, нехай його усвіщають словом; якщо зробить всупереч два рази, нехай діють на нього красномовством; утретє ж нехай пошлють його у віддалене місце... Коли він сходить туди і повернеться – він буде уважний. Якщо ж він не схаменеться, нехай посадять його в окови і до в'язниці. Якщо вийде звідти добронравним і опам'ятавшись, – дуже добре: інакше нехай зберуться всі родичі, складуть загальну нараду і вирішать, що з ним робити» [16, 139–140].

Статті «Джасака» були жорстокими: «Перелюбник карається на смерть без будь-якого розбору, буде він одружений чи ні»; «Хто винний у скоєному, той також карається смертю»; «Хто бреше з наміром... також карається смертю» [16, 141–142]. Особливо жорстокими були статті по відношенню до військовополонених: «Той, хто дав військовополоненому їжу або одяг без дозволу господаря бранця карається смертю»; «Той, хто приховує полоненого, що втік, або раба і не повертає його законному власникові, також засуджувався до страти» [19, 150].

Будь-яке порушення військової дисципліни каралося. Мірходев наводить текст статті 27-ї «Біліка»: «Він наказав солдатів карати за недбалість, мисливців, що упустили звірів в облаві, карати палицями, іноді і стратою». Для підтримання міцної військової дисципліни у військах служила стаття «Біліка» 20-а, де йшлося про неприпустимість пияцтва і вживання спиртних напоїв. У ній, зокрема, зазначено: «Людина, яка п'є вино і горілку, коли п'яніє, не може нічого бачити і стає сліпою. Коли її кличуть, вона не чує і стає німою: коли з нею говорять, вона не може

відповідати. Коли стає п'яною, то буває подібною до людини, яка перебуває в положенні померлої: якщо хоче сісти прямо – не може; і буде немов людина, якій нанесли рану по голові, залишається бездушною і приголомшеною. У вині і горілці немає користі для розуму і мистецтва, немає також добрих якостей і вдачі; вони спонукають до поганих справ, вбивств і розбратів; позбавляють людину речей, які вона має, і мистецтв, які знає, і стають ганебними шлях і справи її, так що вона втрачає певний шлях. Государ, жадібний до вина і горілки, не може здійснити великих справ, думок і великих починань. Бек, жадібний до вина і горілки, не може тримати в порядку справи тисячі, сотні, десятка. Простий воїн, який буде жадібний в питті вина, ця людина піддається досить великому зіткненню, тобто його спіткає велика біда. Людина проста, тобто з черні, якщо буде жадібною до пиття вина, втратить коня, стадо і все своє майно і стане убогою. Слуга, жадібний до пиття вина, проводитиме життя безперервно в збентеженні і стражданні. Ці вино і горілка не дивляться на обличчя і серце тих, що п'яніють, оп'яняє і добрих, і поганих і не говорить: дурний чи добрий. Руку робить слабкою, так що відмовляється від руху; серце і мозок робить слабким, так що вони не можуть роздумувати розсудливо; всі відчуття і органи розуміння робить непридатними. Якщо немає вже засобу від пиття, то мав би в місяць напиватися три рази: якщо перейде за три – провина; якщо в місяць двічі напиватися, це краще, а якщо один раз – ще похвальніше, а якщо не п'є, то що може бути краще від такого? Але де знайдуть таку людину, яка б не напивалася? Якщо знайдуть, то він гідний всякої пошани» [27, 138–139]. Підтвердження цьому знаходимо (в дещо в іншому формулюванні) в Рашид-ад-Діна та інших. У монголів вважалося, що пияцтво знижує рівень енергії у начальника, а солдата може довести до дисциплінарного проступку [29].

Окрім вищенаведених статей «Біліка» і «Джасака», було, напевно, ще багато інших, що до нас не дійшли, якими також встановлювалися різні обов'язки військовослужбовців. Але й наведених достатньо, щоб погодитися з думкою П'яно Карпіні, який приписує Чингізовому військовому законодавству строгу дисципліну монгольського війська, яка, між іншим, виражалася в тому, що не було випадків залишення монгольськими воїнами поля битви, поки був піднятий штандарт (значок) начальника. Залізній дисципліні, що змушувала людей відстоювати довірену їм справу іноді до останньої людини, Чингісхан був зобов'язаний успіхом у багатьох своїх справах. «Введеним мною порядку і дисципліні, – говорив він, – зобов'язаний я тим, що могутність моя, подібно до молодого місяця, росте з дня на день і що я заслужив на благословення Неба, пошану і покірність землі» [10, 79].

Дійшли до нас і монгольські закони, що стосуються цивільного права. За цих правових норм діти рабинь вважалися законородженими і мали

таке ж право на спадок батька, як діти, що народилися від законних дружин. Спадок ділився таким чином: старшим дітям діставалась більша частка, ніж молодшим. Наймолодший син залишався жити в будинку батька. Статус дитини встановлювався статусом матері. З декількох дружин та, яка першою вийшла заміж, а іноді та, рід батька якої дуже знаменитий, по праву може називатися головною дружиною в будинку чоловіка [4; 271; 13, 31].

Разом з тим, поряд з незаперечними положеннями яси існували й важливі для розуміння військового права держави Чингіза вислови («биліг») самого Чингісхана, що стосувалися державного і військового управління. Ймовірна більшість з них також набули силу закону.

На жаль, до нас дійшли далеко не всі положення яси Чингісхана. Було б помилковим вважати, що це було сучасне зведення законів, як, наприклад, сьогоднішнє в Україні. Та чи можна наші закони вважати досконалими? Але разом з тим потрібно визнати, що яса містила дуже важливі закони, необхідні для управління величезною військово-державною організацією [7]. Яса існувала в державі Чингіза у вигляді письмової «конституції». Як свідчить Джувейні, закони з яси були написані на паперових свитах, які і називали «конституцією» [Tarihî Cihan Kusay. – Т.1, р.17–18]. Їх зберігали в скарбницях старших представників династії Чингісхана. Коли новий хан сходив на престол, коли армія відправлялася на війну або коли всі правителі збиралися на курултай для обговорення державних справ, ці свитки діставали і всі питання вирішували згідно яси [2, 103].

В ідеалі Чингісхан мріяв про створення єдиного царства Людства, оскільки лише тоді, – як він справедливо думав, – припиняться взаємні війни і створяться умови для мирного процвітання людства, як у сфері духовної, так і матеріальної культури. Життя однієї людини виявилось дуже коротким для здійснення цього грандіозного завдання, але Чингісхан і його спадкоємці ледь не досягли задуманого, коли мали $\frac{4}{5}$ світу в своїй державі.

«... Чингіз-хан вказав мету своїм підданам. Замість згубних усобиць дрібних племен між собою він вселив об'єднаному ним народу ідею всесвітньої влади. Його життя було незмінно присвячене цій одній меті. По проторованим ним шляхах продовжували неухильно йти його сини і наступники. Дух великого Чингіз-хана продовжував жити в членах його численної родини, і саме він вдихнув у своє потомство здатність... володарювати не лише над їх власним степовим царством, але й над завойованими культурними країнами азіатського Сходу і Заходу. Таким чином, Чингіз-хан, поза сумнівом, має бути зарахований до найвеличніших осіб Всесвітньої Історії» [31, 3–4].

«Сімсот років тому одна людина завоювала майже весь відомий світ... Він навів на людство жах, що продовжувався протягом багатьох поколінь... Чингісхан був завойовником найбільшого масштабу, ніж

всі відомі діячі на європейській арені. Його не можна виміряти загальним аршином. Переходи його армії вимірюються не верстами, а градусами широти і довготи; на його шляху міста нерідко зникали без сліду, річки відхилялися від своїх русел; пустелі наповнювалися втікачами і вмираючими, і там, де ступала його нога, вовки і ворони часто залишалися єдиними живими істотами в колись квітучих країнах.... Тодішні мусульмани були переконані, що таке нагромадження приголомшуючих подій могло бути справою рук лише надприродної істоти. Їм здавалося, що напевно наступив кінець світу. Неописаний жах охопив і християнський світ.... коли страшні монгольські владики після смерті Чингіс-хана вихором промайнули над Західною Європою... У церквах співали молебні про позбавлення від люти монголів. Кочівник, коло занять якого вичерпувався полюванням і випасанням худоби, знищив могутність трьох імперій; варвар, що ніколи не бачив міського життя і незнайомий з письменами, склав кодекс законів для п'ятдесяти народів». «... Син Чингіс-хана вступив в управління його імперією від Вірменії до Кореї і від Єгипту до Волги, а його внук... царював над половиною світу [32, 14–18].

«Поза сумнівом... що «Джасак» Чингіс-хана зіграв величезну роль у житті створеної ним імперії і довго служив монголам основним кодексом права, впливаючи на всі сторони їх життя, а також на життя підкорених ним народів», – писав Б.Я. Владимірцов [8, 216].

Не зв'язаний історичними традиціями, керується лише своїм розумом, здоровим глуздом і досвідом, Чингісхан сам закладав історичну традицію. Не підлягає сумніву, що в створенні збройної сили він взагалі дотримувався давніх звичаїв, але організація тієї постійної кінної армії, яка звиятно пройшла вздовж і поперек майже весь материк Старого Світу, була справою його рук, його творчої енергії. Військові статті «Великого Джасака» були тією підставою, на якій ґрунтувався її устрій; незаперечний і невблаганний авторитет її верховного вождя додавав цьому фундаменту непохитної міцності і стійкості.

Таким чином, Монгольська держава з точки зору воєнної історії являє собою цілком відмінною від тих східних деспотій, в яких вищим законом є свавілля верховного правителя і його ставлеників. Імперія Чингісхана управлялася чітко на підставі закону, обов'язкового для всіх громадян, починаючи з глави держави і закінчуючи останнім підданим. Це залишилося без змін і тоді, коли імперія, включивши в свої межі сусідні культурні держави з осілим населенням, втратила характер кочової держави. Влада монгольських правителів у підкорених країнах була обмежена – їм не надавалось права на застосування смерті без попереднього суду. Особливим порядком регулювалося несення державної і військової служби. Військове право стало одним із основних, істотних чинників освіти, розвитку і функціонування військової організації держави Чингіза. Воно сприя-

ло створенню непереможної армії, захопленню величезних територій в Азії і Європі, самому існуванню могутньої Монгольської імперії Чингізхана.

Подальше вивчення військового права монголів, держави Чингіза може йти по шляху аналізу його впливу на всі складові монгольської військової організації, забезпечення функціонування всіх її частин, підтримки єдиноначальності і залізної військової дисципліни. Як не здається парадоксальним, але вивчення монгольського досвіду військового будівництва на основі створення і розвитку військового права може бути досить актуальним і сьогодні при проведенні чергових етапів так званого «реформування вітчизняних Збройних Сил».

Література

1. Бартольд В.В. Образование империи Чингис-хана // Сочинения. – М.: Изд-во восточной литературы, 1968. – Т.5. – С.95–297.
2. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. – СПб., 1900. – Т.1. – 436 с.
3. Березин И.Н. Очерк внутреннего устройства улуса Джучиева // Труды восточного отдела Императорского археологического общества. – 1868. – № 8. – С.85–456.
4. Березин И.Н. Очерк внутреннего устройства улуса Джучиева. – СПб., 1863. – Т.8. – 388 с.
5. Вернадский Г.В. О составе Великой Ясы Чингис Хана // Les editions. – Petropolis, Bruxelles, 1939. – 236 с.
6. Владимирцов Б.Я. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. – Л.: Изд-во АН СССР, 1934. – 315 с.
7. Владимирцов Б.Я. Чингис-хан // Работы по истории и этнографии монгольских народов. – М.: Изд. фирма «Восточная литература» РАН, 2002. – С.32–43.
8. Владимирцов Б.Я. Чингис-хан. – Берлин–Пгб., 1922. – 175 с.
9. Военный энциклопедический словарь. – М.: Эксмо, 2007. – 1024 с.
10. Грум-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край. – Л., 1926. – Т.2. – 157 с.
11. Груссе Р. Чингисхан: Покоритель Вселенной / Пер. с фр., вступ. сл. Е.А. Соколова; послесл. А.С. Желзнякова; прил. – 2-е изд. – М.: Молодая гвардия, 2003. – 285 с.
12. Кычанов Е.И. Исследование. Тангутское право // Измененный и заново утвержденный кодекс девиза царствования Небесное процветание. – М.: Наука, 1988. – Кн. 1. – 387 с.
13. Леонтович Ф.Н. Категории права русских инородцев. Древний монголо-калмыцкий или ойратский устав взысканий (Цааджинбичик). – Одесса, 1879. – Т.1. – 347 с.
14. Мелихов Г.В. Установление власти монгольских феодалов в Северо-Восточном Китае // Татаро-монголы в Азии и Европе. – 2-е изд. – М.: Наука, 1977. – С.62–66.
15. О Кудатку-Билике Чингис-хана, реферат П.М. Мелиоранского // Вестник всемирной истории. – СПб., 1900. – Апрель. – № 5. – С.29–37.
16. Рашид ад-Дин. Сборник летописей. История монголов. История Чингис-хана: В 3-х частях / Пер. с перс. И.Н. Березина. – СПб., 1868. – С.129–173.
17. Рязановский В.А. Монгольское право (преимущественно обычное): Исторический очерк. – Харбин: Типогр. Н. Чинарва, 1931. – 350 с.
18. Рязановский В.А. Обычное право монгольских племен. – Харбин, 1924. – 235 с.
19. Садри Максуди Арсал. Тюркская история и право / Пер. с турец. Р. Мухамметдинова. – Стамбул: Исмаил Акгюн, 1947; Казань: Фэн, 2002. – 412 с.
20. Сандаг Ш. Образование единого монгольского государства и Чингисхан // Татаро-монголы в Азии и Европе. – 2-е изд. – М.: Наука, 1977. – С.69–73.
21. Скрынникова Т.Д. К вопросу о формировании монгольской государственности в XI–XII вв. // Исследования по истории и культуре Монголии. – Новосибирск: Наука, 1989. – С.252–276.
22. Скрынникова Т.Д. Харизма и власть в эпоху Чингис-хана. – М.: Изд. фирма «Восточная литература» РАН, 1997. – 274 с.
23. «Сокровенное сказание». Монгольская хроника 1240 г. : Т.1., 1941 г. / С.А. Козин. – М.: Книга по требованию, 2012. – 611 с.
24. Супруненко В. Путь Чингисхан // Камуфляж. – 2012. – № 6. – С.44–45.
25. Темловский В. Путешествие в Китай через Монголию в 1820–1821 гг. – СПб., 1824. – 198 с.
26. Трепавлов В.В. Традиции государственности в кочевых империях (очерк историографии) // «Mongolica: К 750-летию «Сокровенного сказания». – М.: Изд. фирма «Восточная литература», 1993. – С.203–236.
27. Хара-Даван Э. Чингис-хан как полководец и его наследие. Культурно-исторический очерк Монгольской империи XII–XIV века: В 2-х частях с приложениями и иллюстрациями. – Белград: Издание автора, 1929. – 196 с.
28. Шастина Н.П. Образ Чингисхана в средневековой литературе монголов // Татаро-монголы в Азии и Европе. – 2-е изд. – М.: Наука, 1977. – С.80–85.
29. Journal Asiatique. – Серия 16. – № 307. – 368 с.
30. Julien S. Documents sur Les Toukione // Journal Asiatique. – Serie 6. – T.3. – P.329–337.
31. Krause F.E. Cingis Han. Die Geschichte seines Lebens nach den chinecischen Reichsaunalen. – Heidelberg, 1922. – 173 s.
32. Lamb H. Gengis Khan. The Emperor of all Men. – London, 1928. – 2793 s.
33. Radloff V. Das Kudatku – Bilik des Hass Handschib. – St. Peterburg, 1891. – 237 s.

Печенюк И.С., Черкас Н.Ф. Военно-правовые принципы военной организации Монгольского государства

В статье на основании многочисленной литературы анализируются военно-правовые принципы военной организации Монгольского государства. Вместе с тем выяснена роль, значение и личный вклад Чингисхана в перестройку военной системы и, собственно, принципов строительства и комплектования вооруженных сил монголов, законов ведения войны и правил поведения с побежденными.

Ключевые слова: военная организация, военное право, военная система, военно-правовые принципы, законы, вооруженные силы, империя монголов, Монгольское государство, Чингисхан.

Pecheniuk I.S., Cherkas N.F. Military-legal principles of military organization of the Mongolian state

In the article on the basis of numerous literature military-legal principles of military organization of the Mongolian state are analysed. At the same time, a role, value and personal payment of Chinhizkhan, is found out in alteration of the military system and, actually, principles of building and completing of military powers of Mongols, laws of arms and rules of conduct, with won.

Key words: military organization, military right, military system, military-legal principles, laws, military powers, empire of Mongols, Mongolian state, Chinhizkhan.

18.03.2013 p.